

Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi*

The Establishment and Development of Muftiates in Tsarist Russia

Alper Alp**

Özet

Bu makalede Çarlık Rusyasında kurulan, Rus hükümetinin Müslüman tebaa ve İslam dinine yönelik uyguladığı siyasetin önemli bir kesitini oluşturan ve uzunca bir süreci kapsayan müftülükler ele alınmıştır. Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'nin, Kırım Müftülüğünün, Güney Kafkasya Sünni ve Şii Müftülüklerinin kuruluş süreçlerini etkileyen faktörler incelenmiş, görev ve yetkileri ortaya konulmuştur. Rusya'da Müslüman tebaanın çoğunlukta bulunduğu her bölgede eşit hak ve yetkilere sahip birer dini teşkilat kurulamamasının sebepleri ele alınmıştır. Çarlık hükümeti ile Müslüman tebaanın müftülüklerle bakış açıları arasındaki farklılık tespit edilmiş, bu durumun İmparatorluk ile Müslüman tebaa arasındaki münasebetlere siyasi açıdan etkileri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Rusya Müslümanları, Müftülükler, Orenburg, Kırım, Güney Kafkasya

Abstract

In this paper, muftiates which was founded in Tsarist Russia, composed important part of policy of Russian government on Muslim people and Islam religion and lasted for a long time was analyzed. Factors which influenced foundation process of Orenburg Ecclesiastical Assembly, Crimean Muftiate, Southern Caucasia Sunnite and Shiite Muftiates, their duties and authorities were put forward. It was mentioned that religious organizations which have equal rights and authorities were not formed in regions where Muslim people were dominant in Russia. The difference between perspective of Tsardom government and Muslim people towards muftiates were determined, the reflection of this situation on relation between Empire and Muslim people was stated in the sense of policy.

Keywords: Russian Muslims, Muftiates, Orenburg, Crimea, Southern Caucasia.

Giriş

18. yüzyıl Sonlarına Kadar Rus Çarlığının İslam Dinine ve Müesseselerine Karşı Siyaseti

Rus Çarlığı 1552'de Kazan Hanlığı'nın işgali ile ilk defa Müslüman tebaa üzerinde hâkimiyet kurmuştur. Çarlık ele geçirdiği yeni bölgeleri hızlı bir şekilde kendi idare sistemine göre yeniden düzenlemeye girişmiştir. Bunun yanı sıra Ortodoks Rus siyasî hâkimiyeti İdil-Ural bölgesinin kültür yapısını da değişt-

* Bu makale SOBAG grubu 113K059 numaralı, "Rusya'nın Etnik Kimlikler Oluşturma ve Misyonerlik Faaliyetlerinde Folklor ve Folklor Araştırmaları: Çuvaş Örneği" konulu TÜBİTAK destekli proje kapsamında üretilmiştir.

** Yrd.Doç.Dr.. Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
e-mail: alperalp@gazi.edu.tr

Gazi

Akademik
Bakış

117

Cilt 7 Sayı 13
Kış 2013

tirmeye başlamıştır. İslam dini ve müesseseleri düşman bir unsur sayılarak bunlara karşı sert ve baskıcı bir siyaset takip edilmiştir. Bu çerçevede şehirlerdeki mevcut İslam kültürü maddi ve manevi unsurları ile hedef alınmış, mimari eserler, camiler yıkılmış, vakıflar ortadan kaldırılmıştır. Şehirlerdeki Müslüman ahalî kırsal bölgelere zorunlu göçe tabii tutulmuştur. Bunlardan boşalan yerlere ve özellikle şehirlere Rus göçmenler yerleştirilmiştir¹. Böylelikle Ortodoks Hıristiyan kültür yapısı şehirlerde hâkim duruma getirilmiştir. Bu uygulama Başkurt toprakları, Astrahan ve Sibiryâ Hanlıkları arazisi işgal edildikten sonra da devam etmiştir.

İslam dinine ve müesseselerine karşı Çarlık tarafından Ortodoks Hıristiyanlık lehine yürütülen mücadelenin önemli yönlerinden biri de Müslüman ve paganist kavimlerin yaşadıkları yeni ele geçirilen bu bölgelerde kilise teşkilatının kurulması ve misyonerlik faaliyetlerinin başlamasıdır. 1555 yılı gibi erken bir tarihte Başpiskopos Guriy tarafından bölgedeki Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin merkezi olmak üzere Kazan piskoposluğu kurulmuştur². Bölgenin yerli ahali arasında Hıristiyanlığı yayma teşebbüslerine hızla girilmiş; ancak sürece egemen olan tutum Ortodoksluğu zorlayıcı tedbirlerle yerleştirmek ve yaymak olmuştur. Ortodoksluğu kabul edenlere vergi muafiyeti sağlanırken, eski dinlerinde kalanlar daha ağır vergi yükleriyle karşılaşılıyor ve yaşadıkları bölgelerden sürülüyorlardı. Cami ve mescitler tahrip ediliyor; yenilerinin yapılması ise engelleniyordu. Ortodoksluğu kabul edenler ise çocuklarını vaftiz ettirmeleri, ölümlerini Ortodoks mezarlarına defnetmeleri, evlerinde Hıristiyan inancı ile ilgili sembolleri bulundurmaları hususlarında misyonerlerin gözetimi altında idiler. Bu konularda misyonerler tarafında hükümet birimlerine şikâyet ediliyorlardı³. Ancak Ortodoks misyonerlerin bütün çabalarına, devlet desteğine ve baskısına rağmen istenilen başarı elde edilemiyordu. İç isyanlar, Polonya ve İsveç’le yapılan savaşların yol açtığı siyasi gelişmeler ve buhranlarla bu sistem zaman zaman duraksamasına, aksamasına rağmen devam ettirilmiştir. 1745 yılından itibaren Yeni Vaftizliler Dairesinin kurulması ile misyonerlik faaliyetlerinin belirtilen çerçevede daha etkili biçimde yürütülmesi hedeflenmiştir⁴. Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine ivme kazandırmaya dönük bu hamle de uzun süreli ve çok etkili olmamıştır. Buna rağmen Çarlığın İslam dinine karşı uyguladığı geleneksel nitelik kazanan siyaset II. Katerina devrinin ilk dönemleri de dâhil olmak üzere devam etmiştir.

A. Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi

II. Katerina döneminde Rusya’da Müslüman tebaayı da ilgilendiren önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişimde II. Katerina’nın kişisel

1 İldus Zagidullin, *İslamskie İnstituti v Rossiyskoy İmperii Meçeti v evropeyskoy çasti Rossii i Sıbiri*, Kazan-2007, s.43-44.

2 Aydar Nogmanov, *Samoderjavie i Tatari*, Kazan-2005, s.23-24.

3 Zagidullin, a.g.e. , s. 46-50.

4 İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, İstanbul-2009, s.174-177.

temaslarının bir dereceye kadar etkisi olduğu söylenebilir. Rus tahtına çıktıktan sonra Voltaire, Diderot, Rousseau gibi Fransız aydınlanma filozofları ile yaptığı görüş alışverişlerinin etkisi ile Çarlık için yeni kanunlar belirleme çalışmalarını başlatmıştır. 1767 tarihinde Rusya'da uygulanacak yeni kanunlar için toplumun her kesiminden temsilcilerin bulunduğu yasa komisyonu⁵ oluşturmuş ancak 1768'te başlayan Osmanlı Rus savaşı sebebiyle dağılan komisyon bir daha toplanmamıştır⁶. Böylece II. Katerina'nın Batı Avrupalı fikir adamları ile yaptığı görüş alışverişleri devlet kanunlarının yeniden tanzimi meselesinde önemli bir sonuç vermemiştir.

Müslüman tebaayı ilgilendiren en önemli değişikliklerden biri olan Orenburg Mahkeme-i Şeriyesinin kurulması da iç ve dış zorlayıcı faktörlerin daha etkin rol oynadığı gelişmelerden biridir. Çariçe II. Katerina devrinde Kırım'ın Rusya dâhil olması, Kazak bozkırlarına ve Kafkasya'ya doğru ilerleyişin önemli aşamalara gelmesi, İslam dini ve müesseselerine yönelik düşmanca tavrın yerini nispi bir hoşgörü veya dini toleransa bırakması sonucunu doğurmuştur. Müslüman tebaanın nüfus olarak bir hayli artmasıyla artık Çarlığın iç siyasetini onları dikkate alarak düzenlemesi zorunlu hale gelmiştir. Kırım'ın Rusya'ya ilhaki sırasında bölgede Rus yönetimine karşı ortaya çıkan hoşnutsuzlukların dini ve kültürel hayata müdahale olmayacağına dair vaatlerle yatıştığı gözlemlenmesi siyasi açıdan içyapıda böyle bir yaklaşımın faydalı yönünü göstermiştir. Müslüman kavimlerin yoğun olarak yaşadığı Kazak bozkırları ve Türkistan yönünde ilerlemek ve özellikle burada kalıcı olmak açısından Rusya'nın İslam dinine düşman olmadığını göstermesi önemli idi. Ayrıca söz konusu bölgelerde Rusya'ya düşman ulema ve tarikat şeyhleri bulunmaktaydı ki onların Rusya aleyhine çalışmalarını dengeleyecek bir din görevlisi kadrosu gerekli idi. Bütün bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi adıyla bir müftülük kurulması uygun bulunmuştur⁷. II. Katerina tarafından, 22 Eylül 1788 tarihli fermanla Simbirsk ve Ufa Genel Valisi Baron İgelstrom'a Ufa'da Rusya'daki bütün din görevlilerinin, Kırım hariç olmak üzere, bağlı olacağı bir dini idare kurulması emri verilmiştir. Bu fermanla müftülük vazifesine Muhammed Can Hüseyinov'un atanmasının uygun olacağı belirtilmiştir. İdare heyetini oluşturmak üzere Kazan Tatarlarından iki veya üç mollanın daha belirlenerek görevlendirilmesi de emredilmiştir⁸.

Sorumluluk alanı çok geniş olmakla birlikte yetkileri tam belirlenmeyen bir kurum olarak ortaya çıkan Mahkeme-i Şeriye 1830'lu yıllara gelindiğinde bir müftü ve üç kadıdan oluşan idare heyeti ile kendisine bağlı bölgelerde imamların sınava tabii tutulup atanması, nüfus kayıt defterlerinin tutulması ve hükü-

5 Bu komisyonda Tatar ve Başkurt temsilciler de bulunmuş, Müslüman tebaanın sosyo-ekonomik ve dinî taleplerini dile getirmişlerdir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. İ.N. Kulbahtin, N.M. Kulbahtin, *Nakazı Narodov Başkortostana v Ulojennuyu Komissiyu 1767-1768*, Ufa-2005.

6 Andrej Walichki, *Rus Düşünce Tarihi Aydınlanma'dan Marksizme*, İstanbul-2009, s.30-32.

7 D.D.Azamatov, *Orenburgskoe Magometanskoe Duhovnoe Sobranie v Kontse XVIII-XIX vv.*, Ufa-1996, s.22-30.

8 *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda*, T. XXII, S.Peterburg-1830, D. No:16710, s.1107.

Gazi

Akademik
Bakış

119

Cilt 7 Sayı 13
Kış 2013

met ile Müslüman tebaa arasında irtibatın sağlanması gibi görev ve yetkilerle nihaî şeklini almıştır⁹. Mektep ve medreseler doğrudan müftülüğün denetiminde olmayıp İçişleri Bakanlığına bağlıydı. Ancak eğitim kurumlarındaki personel din görevlisi sayıldığından müftülük onlardan sorumluydu. 1874'te mektep ve medreseler Halk Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır¹⁰. Çarlık hükümetinin 21 Ekim 1868'de Orenburg Mahkeme-i Şeriyesinin Kazak bozkırları ve Türkistan'a yönelik herhangi bir tasarrufta bulunmaması yönünde aldığı kararla İdil-Ural sahası ve Batı Sibiryâ nihaî sorumluluk sahası olmuştur¹¹.

B. Kırım Müftülüğü

Kırım işgal edildiğinde II. Katerina 8 Nisan 1783 tarihli fermanla bölgenin müslüman ahalisinin mal varlıklarının, ibadethanelerinin ve dinin inançlarının korunacağına dair teminat vermiştir. Bu kapsamda hanlık müftüsü de görevinde kalmıştır. Ancak 25 Ocak 1794 tarihli ferman ile yeni bir dini idare kurulmuştur¹². Kazasker Seyid Mehmed Efendi Kırım Müftülüğüne, yardımcılığına da Abdurrahman Efendi atanmıştır. Ayrıca Çarlık açısından güvenilir ve sadık kimselerden atanan beş kişi ile müftü başkanlığında Kırım Müslümanlarının din görevlilerinden sorumlu dini idare teşekkül etmiştir¹³. Ancak bu dini dairenin de görev ve yetkileri tam olarak belirlenmemiş, şeklen mevcut ancak işlevleri açısından atıl bir kurum olarak kalması tercih edilmiştir.

C. Güney Kafkasya Sünnî ve Şii Müftülükleri

Kırım Savaşı sonrasında Rusya için Kafkasya'daki en önemli mesele Şeyh Şamil hareketinin ortadan kaldırılması ve bölgenin Müslüman ahalisinin tabi olacağı yönetim sisteminin kurulması olmuştur. 1856-1862 yılları arasında Kafkasya Genel Valisi olan A.İ. Baryatinskiy ahali arasında Rusya'ya en fazla düşmanlık hissi besleyenlerin toplum üzerinde de çok etkili konuma sahip mollalar olduğunu, bu durumun dini alanda bazı düzenlemeler yapılması gerektirdiğini belirtiyordu. Bu konuda en kapsamlı adımlar 1869 yılında bölgenin yeni genel valisi Mihail Nikolayaviç Romanov tarafından Güney Kafkasya Şii ve Sünnî dini idareleri kanun tasarsının hazırlanmasıyla atılmıştır. Kafkasya Genel Valisi sivil idarenin tesis edildiği Gence, Bakü, Tiflis ve Erivan vilayetlerini kapsayacak bir dini idare yapılanmasını önermiştir. Genel Vali İran ve Türkiye gibi iki İslam merkezi ile sınır olan bölgede dini teşkilat ve din görevlilerinin durumunun belirsizliğini uzun süre korumasının son derece sakıncalı olduğu kanaatini de bu öneriye eklemiştir. Rusya Devlet Şurası'nın tasarımı kabul etmesinden sonra

9 Azamatov, a.g.e. , s.124-126.

10 Aydar Habutdinov, *Millet Orenbrugsokogo Duhovnogo Sobraniya v Kontse XVIII-XIX vekahı*, Ufa-1996, s.124-125.

11 D.Yu. Arapov, *İslam v Rossiyskoy İmperii Zakonodatelnie Aktı, Opisanıya, Statistika*, Moskva-2001, s.270-271.

12 D.Yu. Arapov, *İmperatorskaya Rossiya i Musulmanskiy Mir*, Moskva-2006, s.29.

13 *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda*, T. XXIII, S.Petersburg-1830, D. No: 17174 , s.482.

Görüş

Akademik
Bakış

120

Cilt 7 Sayı 13
Kış 2013

5 Nisan 1872 tarihinde imparator II. Aleksandr'ın kararı onaylamasıyla Güney Kafkasya Sünni ve Şii Müftülükleri Tiflis merkez olmak üzere kurulmuştur¹⁴.

Bu kanuna göre Güney Kafkasya'da Şii ve Sünni mezheplerinin dini işlerinin yürütülmesinden Müftülük, Vilayet Meclisleri, Kadılar ve Mollalar sorumlu olacaktı. Yüksek kademe din görevlileri Şeyhü'l-İslam, müftülük üyeleri, meclis üyeleri ve kadılardı. Mahallelerde dini işlerden mollalar sorumluydu. Şeyhülislam Şii dini idareye başkanlık ederken, Sünnî dini idarenin başkanı Müftü unvanını taşıyordu¹⁵. Dini işlerin yürütülmesi ile ilgili bütün hususlarda Şeyhülislam veya Müftü yetkiliydi. Ancak Kafkasya Genel Valisi bu makamların üzerindedeydi. Din işlerinin kanunlara uygun olarak yürütülmesinden vilayetlerde valiler ve uyezdlerde uyezd yöneticisi sorumluydu.

Din görevlisi olma şartları da belirlenmiştir. Her bir kademedeki din görevlisinin sınavları geçerek elde edebileceği şahadetname sahibi olması gerekliydi. Sınav düzeni ve şartları Kafkasya Genel Valisi tarafından belirlenmekteydi. Mahalle imamlığı için 22 yaşını, daha üst görevler için 30 yaşını doldurmuş olmak gerekliydi¹⁶.

Şeyhülislam veya Müftü hayat tarzı ve İslam fıkhı bilgisi bakımından büyük saygınlık kazanmış tercihen dini idare üyeleri veya iyi kadılar arasından seçilirdi. Dini idare üyeleri ise seçkin kadılar arasından seçilmekteydi. Kadılar ve vilayet meclisi üyeleri ahundlar¹⁷ arasından seçilirdi ki bunların Müridizm¹⁸ gibi hükümet karşıtı herhangi bir akım veya cemiyete üye olmamaları gerekliydi. Bu şart diğer din görevlileri için de geçerliydi.

Güney Kafkasya şeyhülislamı ve müftüsü Kafkasya Genel Valisi tarafından önerilip İçişleri Bakanlığının da görüşleri doğrultusunda Çar tarafından atanırdı. Şii ve Sünnî Dini İdarenin üyeleri Kafkasya Genel Valisi tarafından belirlenirdi. Vilayet meclislerinin başkanları ve üyeleri dini idarenin de görüşü alınmak kaydıyla valiler tarafından belirlenirdi. Kadılar da vilayet meclislerinin görüşleri dikkate alınmak suretiyle vali tarafından atanırdı. Mahalle imamları halk tarafından seçilir vali tarafından onaylanırdı. Her mahalle için bir imam öngörülmekle birlikte ahali sayısı fazla olan yerlerde birden fazla imam olabilir, bunlardan biri baş imam sayılırdı. Mahalle imamın giderleri mahalle halkı tarafından karşılanmaktaydı¹⁹.

14 D.Yu. Arapov, *Sistema Gosudarstvennogo Regulirovaniya İslama v Rossiyskoy imperii (poslednaya tret XVIII-nachalo XX vv.)*, Moskva , 2004., s.127-132.

15 Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi, *F.291, Op.1, D.1, L.4*.

16 *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy Imperii s 1649 goda*, T. XLVII, S.Petersburg-1872, D.50680, s.379-380.

17 Ahund, Çarlık devrinde Rusya Müslümanlarında mahalle imamı ile kadı derecesi arasındaki din görevlisine verilen unvandır.

18 Müridizm Ruslar'a karşı Şeyh Şamil önderliğinde yürütülen mücadeleye Ruslar tarafından verilen isimdir. Bu mücadelede yer alan sufi hareketin mensuplarına mürid denildiği için direnişin adı da müridizm olmuştur. Bkz. Kemal Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul-2005, s. 55-56.

19 Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi, *F.821, Op.150, D.410, L. 7- 7 ob.*

Gazi

Akademik
Bakış

121

Cilt 7 Sayı 13
Kış 2013

Din görevlisi statüsü babadan oğula geçmiyordu. Yüksek düzeyli din görevlileri gibi mahalle imamları da hazine vergileri ve angaryalar ile beden cezalarından muaftılar. Bu muafiyetin ömür boyu devam etmesi 20 yıl hizmet etmelerine bağlıydı. Din görevlileri işleriyle ilgili suiistimal veya suçlarda vilayet meclisleri ya da dini idare tarafından cezalandırılırdı. Diğer suçlarda ceza kanunlarına tabiydiler.

Dini idare, vilayet meclisleri ile ilgili şikâyetleri ve din görevlilerinin uygunsuz fiilleri ve davranışları ile ilgili şikâyetleri incelemek, kadıların hazırladıkları liste ve bilgileri zamanında ulaştırmalarını denetlemek, senelik genel liste ve bilgileri hazırlamak, dini okullar ve din görevlileri imtihanı için program taslağı hazırlamak, aynı şekilde kendisine bağlı din görevlileri için kural taslağı hazırlamak, din görevlilerini imtihan etmek, Hükümet tarafından incelenmek üzere kendisine sevk edilen hususları görüşmek gibi işlerden sorumluydu.

Menkul ve gayrimenkul vakıf mallarının tamamı dini idarenin sorumluluğu altındaydı. Sadaka ve zekâtlar da dini idarenin gelirleri arasındaydı. Dini idarenin gayrimenkul edilmesi Kafkasya Genel Valisinin iznine bağlıydı. Gelir gider hareketleri dini idarenin sorumluluğunda ve genel valiliğin denetiminde gerçekleşmekteydi.

Vilayet merkezlerinde Genel Valinin onayı ile yerel kadının başkanlığında ve iki üst dereceli din görevlisinden oluşan vilayet meclisleri oluşturulmuştu²⁰. İbadet ve dini törenlerin icra edilmesi, mahalle imamlarının görevleri kapsamında işledikleri suçların takibi, nikâh ve boşanma hakkında kadıların verdikleri kararlarla ilgili şikâyetlerin incelenmesi, Medrese ve mekteplerin bir vilayet meclisi üyesi nezaretinde yönetimi, Din görevlisi unvanını almak isteyenlerin sınava tabii tutulması, dini vergilerin toplanması işleri vilayet meclisinin görev sahasına dahildi. Ayrıca vali tarafından gerekli görüldüğünde görev sahaları ile ilgili olarak kendilerinden istenecek incelemeleri de yapmakla yükümlüydüler.

Vilayet meclisi valinin gözetimi altında bulunmaktaydı. Vilayet meclisinin bütün işleri hakkında bilgi ve açıklama isteyebilirdi. Vali vilayet meclisinde işlerin uygun çerçevede yürütüldüğünü denetlemek için bir memur görevlendirebilirdi²¹.

Kadılar kendi bölgelerindeki mahalle imamlarının gözetimi ve nikah meselelerini çözüme kavuşturmakla yükümlüydüler. Kadılar ayrıca Müslümanlar arasında çıkan ihtilafları da çözüme kavuşturma yetkisine sahiptiler. Kadılar mahalle imamlarının gözetimi çerçevesinde; mahalle imamlarının kendilerine verilen görev ve sorumlulukları yerine getirmelerine nezaret etmek, onların üzerlerine düşen sorumluluğu yerine getirmeleri hedefi doğrultusunda onları emir ve talimatlarla yönetmek, dini ibadetleri, ayinleri bu hakka sahip olmayanların idare etmesine müsaade etmemek, Müslümanlar arasında zararlı ve

20 Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi, *F.821, Op.150, D.410, L. 6 ob.*

21 *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy Imperii s 1649 goda*, T. XLVII, S.Petersburg-1872, D.50680, s.385-386.

Gay

Akademik
Bakış

122

Cilt 7 Sayı 13
Kış 2013

hükümetin müsaade etmeyeceği öğretilerin yayılmamasına, yabancı din görevlileri ile yasaklanan çerçevedeki münasebetlere girilmemesine ve ülke dışına gönderilmek üzere yardım toplanmamasına nezaret etmek gibi hususlardan sorumluydular. İmamların görevleri ile ilgili hükümlere uymamaları durumunda mülki idareye, dini meselelerle ilgili kusurlarında vilayet meclislerine vakit geçirmeden bilgi vermek de kadıların görevleri arasındaydı. İmamların kısa sicil listesini sunmak, mescit sayısı hakkında bilgi vermek, mektep sayısı hakkında bilgi vermek, vakıflar, zekât ve diğer hükümet tarafından izin verilen gelir toplama hususlarında bilgi vermek, doğum ölüm, yapılan ve sona eren nikâh sayıları hakkında bilgi vermek de kadıların görevleri arasındaydı. Kadıların nüfus kayıt defterlerinin hazırlanması, mektepler, vakıfların yönetimi konusundaki gözetimlerinin esası Kafkasya Genel Valisi tarafından belirlenirdi²².

Şii ve Sünnî mahalle imamları dini işlerle ilgili sorumluluklarını yerine getirirlerken bununla birlikte hükümet kanun ve talimatlarını da uygulamakla yükümlü idiler. Dindaşlarının Rusya hükümetine ve imparatoruna sadakat konusunda üzerine düşen görevleri ifa etmeliydiler. Mescitlerde bayram ve kutsal günler sırasında edilen dualarda imparatora ve hanedanın diğer önde gelen üyelerine de yer vermeliydiler. Bir toplumsal musibet veya dini bayramlarla ilgili bir ayın düzenleneceği zaman din görevlileri durumu önceden yerel emniyet birimlerine bildirmeliydi. Müslümanlar arasında hükümet karşıtı zararlı görüşler ortaya çıkması durumunda din görevlileri bunlara karşı vaaz ve nasihatte bulunmak ve durumu yerel idarecilere bildirmekle sorumluydular. Müslüman din görevlileri Rus hükümetine bağlıydılar. Kafkasya Genel valisinin izni olmaksızın yabancı ülkelerin dini idarecileri veya diğer yöneticilerle irtibat kuramazlardı²³.

Mekteplerde imamlar tarafından Müslüman çocuklara okuma yazma ve din bilgisi eğitimi verilmekteydi. Yerel kadıların gözetimi altında olmak kaydıyla, onlar mescit bünyesindeki mekteplerde ve diğer dini mekteplerde Rusya hükümeti için zararlı ve kabul edilemez mevzuların ele alınmaması konusunda gerekli kontrolleri yapmakla yükümlüydüler.

Mescitlerin bünyesinde yeni mektepler ihtiyaçlar doğrultusunda vilayet meclislerinin önerisi ve valinin onayı ile açılabilirdi. Ancak bu mekteplerin giderleri dini idareye ait gelirler ile gönüllü yardımlardan karşılanmaktaydı²⁴.

Ayrıntılı bir şekilde teşkilatı, görevleri belirlenen Şii ve Sünnî müftülüklerinin çevreden merkeze doğru sıkı bir biçimde mülki idarelere bağlanmış olması, dini teşkilatlar üzerindeki denetime Çarlık hükümetinin gösterdiği özeni ortaya koymaktadır.

22 *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda*, T. XLVII, S.Petersburg-1872, D.50680, s.383-385.

23 *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda*, T. XLVII, S.Petersburg-1872, D.50680, s.382-385.

24 *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda*, T. XLVII, S.Petersburg-1872, D.50680, s.387-388.

Gazi

Akademik
Bakış

123

Cilt 7 Sayı 13
Kış 2013

D. Rusya'daki Müftülükleri Bir Çatı altında Toplama Girişimleri

Rusya'da 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Ufa, Kırım ve Tiflis merkezli olmak üzere dört müftülük kurulmuş durumdaydı. Bunların kuruluş tarihleri gibi teşkilatları ve diğer bazı özellikleri de birbirinden farklıydı. Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi ilk kurulan müftülük olmakla birlikte sorumluluk bölgesinin daralması, görevlerinin başlangıçta tam olarak belirlenmemiş olması ve teşkilatındaki eksiklikler sebebiyle önemli değişiklikler yaşamıştır. Kırım Müftülüğü buradaki yerleşik kültürel bünyenin Rus sistemine uyarlanması açısından dönüştürülmüş bir kurumdur. Güney Kafkasya Şii ve Sünni müftülükleri ise görev ve yetkilerinin, teşkilatlarının, müftüden mahalle imamına kadar bütün din görevlilerinin sorumluluklarının tanımlandığı oldukça kapsamlı bir yapı ile kurulmuşlardır. Bu farklılıklar Rusya Müslümanlarının dikkatlerinden kaçmamış özellikle 20. asrın başında müftülükler konusunun bütün Rusya'da belli bir standarda oturtulması onların temel hedefleri arasında yerini almıştır.

1905 devrimine giden süreçte ve sonrasında Rusya'da diğer tebaa gibi Müslümanların da taleplerini Çarlık hükümetine iletme fırsatı bulmalarıyla birlikte müftülük meselesi daima canlı bir şekilde gündemde kalmıştır. 1905 Nisan ayında yapılan Ufa Ulema Kurultayında, 1905-1906 yıllarında üç defa toplanan Bütün Rusya Müslümanları Kurultaylarında müftülüklerin yeniden düzenlenmesi kesin olarak kabul görmüştür²⁵. 1916'ya kadar devam eden Rusya'daki meşrutiyet devrinde çeşitli vesilelerle bu konuya çözüm aranmıştır.

Bütün bu süreç incelendiğinde Rusya Müslümanları açısından müftülüklerin nasıl düzenlenmesi gerektiğine dair bir çerçevenin belirlendiği görülmektedir. Bu konudaki talepler 1914 yılında yapılan Rusya Müslümanları dördüncü kongresinde nihai şeklini almıştır. Rusya'daki bütün dini idarelerin üzerinde üstünde bir merkezi idarenin kurulması en başta gelen taleplerden biri olmuştur. Merkezi Müftülüklerin dışında mahalle ile arada vasita olacak hukukî vazifeleri kanunda iyi tayin ve tarif edilmiş, müftülüklere her yönden bağlı, her işte merkez emri ile iş yürüten vilayet meclisleri tesis edilmesi de Rusya Müslümanları'nın çok önemsedikleri bir başka düzenleme olmuştur. Müftülüklerde ve vilayet meclislerinde eğitim öğretim, mektep medrese işlerini idare etmek için bir ilmî şube açılması, Müslüman dinî, millî mektepleri ve medreselerinin bu şubenin idaresine verilmeli istenmiştir. Bütün Müslüman din görevlileri, mahalle müezzini ve imamdan derecesinden başlayarak Müftü ve Şeyhülislama kadar Müslümanlar tarafından seçimle belirlenmesi de Rusya Müslümanlarının önemle üzerinde durdukları bir talepti. Bütün Müslüman dini müesseseleri ve Müslüman din görevlileri Rusya'da kendi derecelerindeki diğer dinlerin müesseselerine, başka dinlerin din adamlarına tanınan hak ve imtiyazlara sahip olmaları Rusya Müslümanlarının tabii oldukları sınırlamaların son erdiği belirgin bir göstergesi olabilirdi. Müslüman dini müessese-

25 İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, İstanbul-2000, s.147-149.

Görüş

Akademik
Bakış

124

Cilt 7 Sayı 13
Kış 2013

lerinin ve din görevlilerinin masraf ve maaşları için senelik devlet bütçesinden tahsisat ayrılması devletin Rusya Müslümanlarını dışlama tutumunun sona erdiğini gerçek manada ortaya koyabilirdi²⁶.

Müftülüklerin eksikliklerinin giderilmesi ve Müslüman tebaa için daha iyi hizmet verecek müesseseler haline getirilmesi konusunda Rusya Müslümanlarının bakış açısı ve talepleri hükümet tarafından desteklenmemiştir. Rusya Müslümanlarının sosyal ve dini ihtiyaçları ile ilgili siyaset geliştirme, çözüm üretme sorumluluğu İçişleri Bakanlığı Dinîşleri Müdürlüğü Yabancı Dinler Din İşleri Birimine bırakılmıştı. Bu birim müftülüklerin sembolik birer yapı olarak varlıklarını sürdürmesinden yana olduğundan müftülükler konusunda Çarlık tarafından Müslüman tebaanın istediği yönde adımlar atılmamıştır²⁷. Çarlık devrinin sonuna kadar Rusya'daki müftülükler klasik yapılarını sürdürmüşlerdir.

Sonuç

Rusya İmparatorluğunda İslam dinine karşı değişen siyasetin en önemli somut göstergelerinden biri müftülüklerin kurulması olmuştur. Bu dönemi başlatan adım II.Katerina devrinde Orenburg Mahkeme-i Şeriyesinin kurulmasıdır (1788). Kısa süre sonra Kırım Müftülüğü kurulmuş (1794) ; Güney Kafkasya Sünni ve Şii Müftülükleri ise çarlığın son dönemi olarak nitelendirilebilecek geç bir dönemde kurulmuştur (1872). Söz konusu dini kurumların ortaya çıkması Rusya'nın İslam dini ve Müslüman tebaa ile mücadele, bu yapıyı ortadan kaldırma yerine kendi iç ve dış politikasında mevcut yapıdan ve onun unsurlarından faydalanma stratejisine geçişin adımlarıdır. Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi ve Kırım Müftülüğünün kuruluş kanunlarındaki eksiklikler ve belirsizlikler bunun önemli bir göstergesidir. Güney Kafkasya Müftülüğü'nün geniş kapsamlı ve ayrıntılı kuruluş kanunu Rusya İmparatorluğunun bu bölgede karşılaştığı büyük sorunlarla mücadelede Müslüman din görevlileri ve müesseselerinin kilit rolünü anlamış olduğunu göstermektedir.

Çarlık yöneticileri açısından dini hürriyetten ziyade dini kontrol düşüncesinin hâkim olduğunu en açık biçimde ortaya koyan husus ise Müftülerin Müslüman halkın seçimi ile değil hükümet ataması yoluyla belirlenmiş olmasıdır ki, çarlık rejimi sona erinceye kadar sistem bu şekilde devam etmiştir. Müftülüklerin birbirleri ile irtibatının engellenmesi Güney Kafkasya'da mezhep farklılıklarının vurgulanması, Türkistan ve Kuzey Kafkasya'da Müslümanların dini işleri ile ilgili yetkilerin valilere bırakılmış olması Müslüman tebaaya karşı mesafeli ve şüpheli yaklaşımı ortaya koyan diğer önemli hususlardır. Bütün bu yönleri ile Müftülüklerin kuruluş ve işleyiş süreçleri Rusya'nın Müslüman tebaaya yönelik siyasetinin en kapsamlı şekilde ortaya konulmasında kilit önem taşımaktadır.

26 Sadri Maksudî , "Ruhanî İşlerimizi İslah Hakkında Tiletlerimiz", *Yıldız Gazetesi*, 4 Mayıs 1914, No:1180, s.2-3.

27 *Osoboe Soveşanie po Musulmanskim Delam 1914 goda Jurnali*, Yay. Haz: İ.K.Zagidullin, L.F. Baybulatova, R.R.İshakov, Kazan-2011, s. 16-20.

Gazi

Akademik
Bakış

125

Cilt 7 Sayı 13
Kış 2013

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi, F.291, Op.1 , D.1.

Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi, F.821, Op.150, D.410.

Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi, F.821, Op.150, D.410.

Telif ve Tetkik Eserler

ARAPOV, D.Yu. , İslam v Rossiyskoy İmperii Zakonodatelnie Aktı, Opisanıya, Statistika, Moskva-2001.

Sistema Gosudarstvennogo Regulirovaniya İslama v Rossiyskoy imperii (poslednaya tret XVIII-nachalo XX vv.), Moskva-2004.

İmperatorskaya Rossiya i Musulmanskiy Mir, Moskva-2006.

AZAMATOV, D.D. , Orenburgskoe Magometanskoe Duhovnoe Sobranie v Kontse XVIII-XIX vv. , Ufa-1996.

HABUTDİNOV, Aydar, Millet Orenburgskogo Duhovnogo Sobraniya v Kontse XVIII-XIX vekah, Kazan-2000.

İ.N. KULBAHTİN, N.M. Kulbahtin, Nakazı Narodov Başkortostana v Ulojennuyu Komissiyu 1767-1768, Ufa-2005.

KARPAT, Kemal, İslam'ın Siyasallaşması, İstanbul-2005,

MAKSUDİ, Sadri, "Ruhanî İşlerimizni İslah Hakkında Tieleklerimiz", Yıldız Gazetesi, 4 Mayıs 1914, No:1180, s.2-3.

NOGMANOV, Aydar, *Samoderjavie i Tatari*, Kazan-2005.

OSOBOE, Soveşanie po Musulmanskim Delam 1914 goda Jurnalı, Yay. Haz: İ.K.Zagidullin, L.F. Baybulatova, R.R.İshakov, Kazan-2011.

POLNOE, Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda, T. XXII, S.Peterburg-1830, D. No:16710.

POLNOE, Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda, T. XXIII, S.Petersburg-1830, D. No: 17174.

POLNOE, Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda, T. XLVII, S.Petersburg-1872, D. No:50680.

TOPSAKAL, İlyas, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, İstanbul-2009.

TÜRKOĞLU, İsmail, Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin, İstanbul-2000.

WALİCHKİ, Andrej, *Rus Düşünce Tarihi Aydınlanma'dan Marksizme*, İstanbul-2009.

ZAGİDULLİN, İldus, *İslamskie İnstitutı v Rossiyskoy İmperii Meçeti v evropeyskoy çasti Rossii i Sibiri*, Kazan-2007.

Görüş

Akademik
Bakış

126

Cilt 7 Sayı 13
Kış 2013